

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. (1867—1870.) I—XII. 6 kor. 40 fill. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 3 kor. 60 fill. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 4 kor. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 6 kor. 40 fill. — **Ötödik kötet.** (1875—1876.) I—V. 7 kor. 10 fill. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 6 kor. 10 fill. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 6 kor. — **Nyolczadik kötet.** (1878—1880.) I—X. 6 kor.

Kilenczedik kötet I. A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- s Spanyolország közt. 1787—1790. *Wertheimer Edéltől.* 1 kor. — II. A Límes Dacius első része. *Torma Károlytól.* 1 kor. 80 fill. — III. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — IV. A kalendáriumokról. *Jakab Elektől.* 30 fill. — V. Az aquineumi amphitheatrum északi fele. *Torma Károlytól.* 2 kor. — VI. A zámi és obati apátságok. *Bálinty Ferencztől.* 60 fill. — VII. Nápolyi Péter. Egy diplomata a XVII. század elejáról. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — VIII. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Myskowszky Victortól.* 80 fill. — IX. Marsigli élete és munkái. *Beliczay Jónástól.* 1 kor. 20 fill. — X. Az európai vasuti ügy fejleményei és eredményei a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztávtól.* 1 kor. — XI. A paraszt vármegye. *Gyárfás Istvántól.* 60 fill. — XII. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth Bélától.* 40 fill.

Tizedik kötet. I. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól.* 40 fill. — II. Az 1609-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 60 fill. — III. Forgách Ádám és Báthory Sóna ékszerének történetéből. *Majláth Bélától.* 40 fill. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — V. A jászák nyelv és nemzetisége. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. — VI. Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népdalokban. *Kozma Ferencztől.* 60 fill. — VII. A Hajduk kibékítési kísérlete Ináncson 1607-ben. *Majláth Bélától.* 40 fill. — VIII. A Petrarka Codex kún nyelve. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. 20 fill. — IX. J. Rákóczy György első összeköttetési a svédekkel. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — X. Franciaország magartartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal történt találkozásával szemben. *Wertheimer Edéltől.* 40 fill.

Tizenegyedik kötet. I. Masolino olasz képrő művei. Irta *Vaisz Ignác.* 20 fill. — II. Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 1 kor. — III. A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. Dr. *Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IV. Az 1683-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól.* 60 fill. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — VI. Bethlen Gábor fehérvári síremléke és alapítványai. *Szilágyi Sándortól.* Ára 20 fill. — VII. Egy állítólagos római mediterrán-út Pannoniában. Dr. *Ortvay Tivadartól.* 1 kor. — VIII. A keszthely-dobogó sírmező. *Lipp Vilmostól.* 20 fill. — IX. Gróf Pálffy Miklós főkanzellár iratai Magyarország kormányzásáról. *Marczali Henriktől.* 80 fill. — X. Erdély katonai védereje átalakulása a XVIII. században. *Jakab Elektől.* 1 kor. 20 fill.

A

NEMZETSÉGI CZÍMEREK

TANÚLMÁNYA.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

HÉT ÁBRÁVAL.

CSOMA JÓZSEF.

I. TAGTÓL.

(Olvasított a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1900. okt. 15-én tartott ülésében.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

Budapest. Az Athenaeum v. l. Könyvnyomdája.

I.

Tekintetes Akadémia!

E diszes testületbe történt bevéaszttatásomat a magyar ezimertan történeti fejlődésére, egyes korszakainak vizsgálatára, egyes fontosabb ezimerek tisztázására és meghatározására vonatkozó munkálataimnak köszönhetem, ennél fogva székfoglalóm tárgyát is a magyar heraldika köréből választom, a magyar heraldika legrégebb, legbecsesebb emlékeiről; a nemzetiégi ezimerekről s azok tanulmányáról értekezve.

Mint általánosan tudva van, nemzetiégi »genusok« alatt, azon család törzseket értjük, melyek a XIII-ik és XIV-ik század folyamán, számban megnövekedve, családnevek hiányában, a törzs egyik vagy másik jelesebb, nevesebb tagjának, vagy ősi birtokuknak nevével jelölték összetartozandóságukat.

Ezek száma korlátlan. Újabb kutatások újabb nemzetiégeket hoznak felszínre s egyes család törzseknek a nemzetiégek közé való bejutása csak véletlen műve, egyetlen oklevél, egyetlen »de genere« vagy »de generatione« szava elég jogcím arra, hogy az ezzel jelölt család törzs a genusok sorába bevéttessék.

Ez alapon sok jelentéktelen család törzs bejutott a nemzetiégek közé, de sok kimaradt a kiválóbbak közül, melyeknek okleveleiből ez egyetlen gyűjtő szó hiányzik. Hogy csak többet ne említsek, hiányzik a Guge törzse, melyből Kont Miklós nádor, Ujlaki Miklós, Bosnyákország királya, s a lévai Cseh család származott;¹⁾ vagy a Tekus nádor törzse, melyből

¹⁾ Ezen család törzsnek ezimereit is ismerjük, a három család teljesen egybevágó heraldikai emlékeiből.

a Tornaiaiak, Színiek és Szalonmaiak származtak s mely az Árpád-korban Torna vármegyé nagy részét bírta. Ezen hiány daczára is, a genusok tanulmányozása úgy a genealógusra, mint a heraldikusra nézve első rangú fontosságú. Amaz előtt feltárul hű képe hazánk legrégibb közéletének és nemesi társadalmának, ez megismerkedik hazánk legrégibb, legbecsesebb címéres emlékeivel.

Azonban ezen nemzetségi tanulmányoknál, a genealogust és heraldikust különböző szempontok vezérlik. A genealogust tanulmányaiban nem korlátozza semmi, szabadon kutathatja az egyes nemzetségek leszármazását, elágazását egész napjainkig. A heraldikus címertanulmányainál bizonyos határt vonni kénytelen. A heraldikus, — bár később, minden egyes genusokból eredő családnak megvolt a maga címere, — csak azokat tekintheti nemzetségi címereknek, melyek a »de genere« kifejezés korából, tehát a XIII-dik századból és a XIV-dik század első feléből, vagy e korszakot közvetlen követő időből fennmaradtak, s ezekkel egyező, bár későbbi korból származó, címertani emlékek alapján biztosan meghatározhatók s egységre vihetők.

Ezen elv vezérel engemet is felolvasásomban, melynek egyik célja, két, eddig biztosan meg nem határozott nemzetségi címertünk tisztázása és meghatározása.

Mielőtt értekezésem tulajdonképeni tárgyára térnék, vegyük számba az eddigi kutatások eredményét, melyek a nemzetségi címerek tisztázása körül történtek. Nem sok az egész, az eredmény könnyen felsorolható.

Osergheó Géza elhunyt jeles heraldikusunk, — kit méltán nevezhetiünk a magyar heraldika megalapítójának, — 1891-ben a Guthkeled nemzetség címeréről értekezve, 24-ben állapítja meg az addig ismert nemzetségi címerek számát. — Ezek a következők:

1. Az *Aba* nemzetség címere: veres paizsban fekete sas.
2. *Ákos* nemzetségé: veres paizsban, ezüst patriarcha kereszt.
3. A Thüringiából beszármazott *Balogh* nemzetségé: két-fejű sas.
4. A csehországi *Bogáth-Radvánoké*: madár.

5. A vartburgi kerületből eredő *Buzád-Haholdoké*: ökörfej.
  6. Az ősmagyar *Csák* nemzetség címere: oroszlán.
  7. Az ősmagyar *Csanád* nemzetség címere: sólyom.
  8. A *Divék* nemzetség címere: kék paizsban, fekete medve.
  9. A sváb földről, Stauffen várból származott *Guthkeledoké*: veres paizsban, három ezüst oldalék.
  10. A *Győr* nemzetségé: kék paizsban, arany lilium.
  11. A Viltóniából bejött *Héder* nemzetségé: veres paizsban, három ezüst czölöp, vagy veres — ezüstben ötször hasított.
  12. A nürnbergi *Hermann* nemzetségé: sárkány.
  13. A sváb földről beszármazott *Hunt-Pázmánoké*: esilag és holdsarló.
  14. A Németországból eredő *Ják* nemzetség címere: oroszlán.
  15. Az ősmagyar *Kaplyonoké*: madár.
  16. A szintén ősmagyar *Kála* nemzetségé: veres paizsban, arany kerék.
  17. A szláv eredetű *Miskócz* nemzetségé: sas.
  18. A Spanyolországból eredő *Nagymartonoké*: veres paizsban, sas.
  19. A vitás eredetű, de valószínűleg idegen származású *Osl* nemzetség címere: arany paizsban, fekete szárnyas sasláb.
  20. A *Pécz* nemzetségé: kék paizsban, ezüst keskeny haránt pólya.
  21. A *Foth* nemzetségé: molár.
  22. Az Apuliából beköltözött *Ratholdok* címere: veres paizsban, arany hárslevél.
  23. A besenyő eredetű *Toma* nemzetségé: kék paizsban, arany grif. Végül
  24. A *Vigman* nemzetségé: ötször osztott paizs.
- Ezekhez sorozhatjuk még a Keled nemzetség címerét. Ezen nemzetség Frankóniából származott s a Castell gróffokkal egy törzsből eredt. A magyar eredetű címéres pecsétek: a Giletí Miklós nádoré 1346-ból és a Kórogdi család egyik tagjává a XV-ik századból, egy egyszerű mesteralakot, négyelt paizsot ábrázolnak, természetes alakok nélkül. Teljesen egyezik

ezekkel a Castell grófok paizsalakja, hol a négyelés színei: ezüst és veres.¹⁾

Végül a már meghatározott czímeretek közé tartozik a Vója nemzetség czímere, melynek paizsa: fehér és sárgában hasított.

Ezen felsorolt czímeretek közül legteljesebbek azok, melyeknek — későbbi kútfők után — színeit is ismerjük. A meghatározottak közé sorozhatjuk azokat is, melyeknek kora kihalásuk következtében színeit nem ismerjük ugyan, de az egybevágó heraldikai bizonyítékok alapján paizsalakjaikat biztosan meghatározhatjuk.

De viszont vannak a felsoroltak között olyanok is, melyeknek meghatározása csak megközelítő, de nem pontos, minők a Bogáth-Radván, Kaplyon és Poth, melyek után a sorozatban csak annyi áll: madár. E három nemzetség czímerét — épen mert pontosan nincsenek meghatározva — a sorozathól ki kell hagynunk. De ki kell hagynunk az Ákos és Vigman nemzetségét is, melyek csak az ország czímerét feltüntető hatalmi jelvények s az ezüst kettős-kereszt, veres paizsban, csak a XIV-ik század folyamán lett az Ákos nemzetségből származó családok közös czímerévé.

A Bogáth-Radván nemzetség különböző fajta madarai: a szarka, pelikán, gém, sas, a hogy azokat ezen nemzetség egyes ágazatai vagy önállóan, vagy más czímeralakokkal összeköttetésben pecséteiken használták, ma ezen szétágazott, népes nemzetségnek csaknem teljes kihalása után már egységes nemzetségi czímerre alig lesz visszavezethető. Ugyanez áll a Kaplyon nemzetség madarára nézve. E nemzetség nagymihályi ágazata, régebbi időktől kezdve, épen olyan következetesen használta czímerében a két szarkát, mint a kaplyoni ágazat az ölyvet, melynek mása, a XV-ik században, kékben arany volt.

A Poth nemzetség madara, melynek egyedüli forrása

¹⁾ Dr. Wittmann: Monumenta Castellana I. 82. Züricher Wappenrolle: II. 41. Grünenberg, Wappenbuch XXXVIII. tb. Bruderschaft zu Unserer lieben Frau, von Markgraf. Friedrich von Brandenburg gestiftet 1471. In der Rittercapelle zu St. Gumprecht in Onolzbaach, pag. 4.: Turnierbuch der freiherrlichen Familie v. Gemmingen, pag. 26. stb.

a bécsi képes krónika miniatürje, ennek épen olyan heraldikai tévedése, mint a minót a Hunt-Pázmán nemzetség czímerénél elkövetett. Máskülönbben Altenburgi Konrád nemzetségét ma nem Poth, hanem Győr név alatt ismerjük s e nemzetség czímere, mint fentebb említettem: kék paizsban, arany lilium.

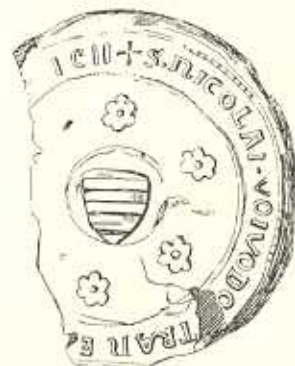
Az így megfoglyatkozott nemzetségi czímeretek számát, ezúttal két nemzetség czímerével szándékozom növelni: egyik a Póki, másik a Katyz nemzetség czímere.

II.

Ezt megelőzőleg, egy heraldikai nézetemet kell ismételnem, melyet néhány év előtt a »Turul«-ban közzé tett »Aba nemzetség czímere« című felolvasásomban kifejtettem. E nézetem sok vizsgálódás, egybevétel és kutatás eredménye, mely sok kétséget eloszlat, sok zavaros helyzetet tisztáz és sok érthetetlennek látszó dolgot megmagyaráz, hogy t. i. mindazon XIII-ik és XIV-ik század első feléből származó, leginkább magyar eredetű nemzetségi vagy magánczímeretek, melyeknek paizsában pólyák, osztások, egyszerű vagy patriarcha keresztiek képezik a paizsalakot, nem az illető nemzetségek vagy egyének czímerképei, hanem hatalmi jelvények, melyeket az illető nemzetségek vagy családok országnagyi méltóságot viselt egyes tagjai fényes állásuk feltüntetésére vettek át az ország czímeréből czímerpaizsaikba.

Számos példát hoztam fel, említett értekezésemben, ezen feltevés igazolására.

E nézet alapján tisztázva lesz előttünk a Póki nemzetség czímerére vonatkozó legrégebbi pecsét is. E pecsét¹⁾ Miklós erdélyi vajdái 1280-ból, kör alakú, közepét kis háromszögpaizs foglalja el, benne három pólya. A paizsot a pecsét mezején, egymástól egyenlő távolságra hat — hibásan — hatszirmu-

¹⁾ Be. Nyáry A.: A heraldika vezérfonala, VI-ik tábla 57. ábra.

nak viselt rózsza körüli. E pecséten a tulajdonképeni címér — a három pólya — csak hatalmi jelvény, melyet tulajdonosa mint erdélyi vajda viselt, a nemzetségi jelvény: a rózsza, csak mint díszítés, hatszorosan van alkalmazva a hatalmi jelvény körül.

A paizsalaknak többszörös számban való alkalmazása nálunk, — a heraldika ezen bölcsőkorában, — nem szokatlan.

Hasonló ehhez, a Rathold nemzetségből származó Roland nádor pecsétje 1255-ből,¹⁾ melyen a háromszögpaizs közepét az ország címéréből a kettős kereszt foglalja el, mint nádori méltóságának jelvénye, míg a nemzetségi címér: az egyes hárslevél, háromszorosan alkalmazva, a paizs három szögletét tölti ki. Ugyancsak a Rathold nemzetségből, Mátyás comes, Roland bán fia, 1282. évi lovaspecsétére²⁾ kétszeresen vésték az ősi címérvényt.

Miklós erdélyi vajda pecsétje után korrendben Dezső comes alországbiró pecsétje következik 1342-ből.³⁾ Ezen pecsét hasonmásban eddig nincs kiadva, csak leírva, a Zichy család okmánytára II-ik kötetében. A szűkszavú leírás csak annyit mond, hogy »a pecsét belsejében leveles rózsza látható, öt csillagtól környezve,« s nem tudjuk, a rózsza külön van-e a paizsban s a csillagok a kerek pecsét mezejét töltik-e ki? vagy a rózsza is, a csillagok is, a paizsba vannak foglalva?

Bármint legyen is, ez az első adat, melyben a nemzetségi címérvény egységes alakjában van ábrázolva.

A harmadik adat azon pecsét 1402-ből, mely Csók István neve alatt volt a bécsi államlevéltár részéről az ezredéves kiállításra kiállítva. A pecsét paizsmezején egy rózsza van. Ezekhez sorakozik végül Póky Lázár pecsété 1572-ből, a paizsban szintén egy rózsával.

A sisakdíszre nézve utba igazít Simon mesternek, Miklós erdélyi vajda unokájának, sisakpecsétje 1367-ből,⁴⁾ mely szintén rózsát ábrázol.

¹⁾ *Bv. Nyáry A.*: I. m. VI. tá. 60. ábra.

²⁾ *Soós Itár. Kiadva Arch. értesítő XIII. 397.*

³⁾ *Zichy család okmtr. II. 42. (214. B. 26.)*

⁴⁾ *Ostffy Itár.*

Számra kevés ugyan az adat, melyet a Póky nemzetségi címérének meghatározására felhozhatunk, de figyelembe véve ezen adatok egyöntetűségét, ezek alapján bátran meghatározhatjuk az ősi címérvényt, mely úgy a paizsban, mint a sisakon rózsza volt.

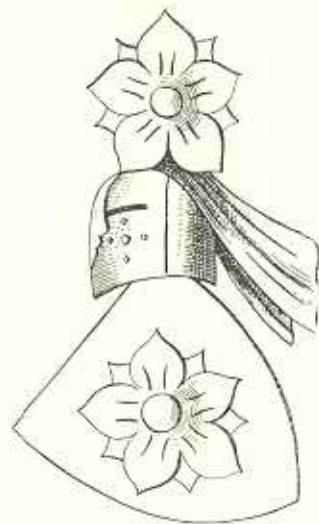
Az elmondottakkal kapcsolatosan, felhívom a genealogiával foglalkozó szaktudósok figyelmét azon címérvényre, melyet II-dik Ulászló király 1509-ben Prágában adományozott muronyi Veér Andrásnak, Lajos királyfi főtekfogójának.

Az armálisba festett címér is érdekes, rendkívülinek, sőt unicumnak mondható. Ha nem paizsba volna¹⁾ foglalva, azt himnók, sírkövet ábrázol.

Az aranymázú tárcsapaizs mezejét, egy teljes pánczéba öltözött férfiú egész alakja foglalja el. A teljes pánczél késő csúcsos íves modorban tartott, sisakrostélyá arezát fedi, jobbjában egyenes, keresztmarkolatú, széles, egyenes pallost ütésre emelve tart, baljával egy másikat, az előbbihez hasonló, derekához szorít. Ennek hegye a paizs alját érinti. Lábaihoz, — mint a sírköveknél szokás, — egy kis tárcsapaizs van helyezve, s ez képezi ezen címér rendkívüliségét. Mert paizs an paizsot, a fő címérvénytől függetlenül, helyzetében osztási vonalak által nem szabályozva, hazai heraldikánkban ezen korból nem ismerünk.

Ezen kis, veres mezejű paizs egyedüli alakja egy heraldikailag szépen stylizált fehér rózsza.

Az armális szövegében a király megemlíti, hogy ez adományával muronyi Veér András régi címérvényét erősíti meg,

melyet elődei elhanyagoltak, nem viseltek, úgy hogy az lassanként feledésbe ment s jelzi egyszermind azt is, hogy ezen régi címér a pallást tartó pánczélos alak volt. A kis rózsás címmerről az oklevél szövegében nincsen említés. De hogy e kis címér benn van a paizsban, ez annak az adományosra nézve kiváló fontosságát mutatja, ha nem közvetlen apai, de bizonyára anyai ágon.

Rózsát — a germán törzsek ezen kedvencz címervirágát — ábrázoló címereink e korban s az ezen kort megelőző időkből nagyon ritkák. Három rózsát látunk az Alsániak és Makraiak címérében, mely minden valószínűség szerint a Szenté-Mágoes nemzetség ősi címere, két rózsát adományozott Zsigmond király 1418-ban, haránt osztott paizsban, váltakozó színekben a Szeesödi családnak, de egy rózsát, mint önálló címeralakot, magyar eredetű család címérében esakis a Póky nemzetség sfragistikai emlékeinél találunk.

Ha tehát genealogiai kutatás alapján, vonatkozásba lehetne hozni a Veér András címérében levő kis paizs címérét a Póky nemzetséggel, ez esetben teljesen rekonstruálhatnók ezen nemzetség címérét paizsalakjával, sisakdíszével és színeivel együtt.

III.

A Katyz nemzetség címere nincs benn a fentebb előadott sorozatban, ámbár azt általában megfejtettnek tartja a szakirodalom, a sok egybevágó XIV. és XV-ik századból származó pecsétek alapján. Ezek szerint a címér paizsa osztott: felül, növekvő koronás oroszlán, alul pólya. Így van ez közölve a Siebmacher pótlékkötetében is.

Azonban ezen címér így a heraldika bölcsőkorában nem alakúlhatott. Azon kor, melyben ezen nemzetségi címerek keletkeztek, még nem ismerte az osztott, összetett címereket. Megkísértem az alábbiakban ezen nemzetségi címert ősi, egyszerű, eredeti állapotára visszavezetni.

A Katyz nemzetség címérére vonatkozó legrégebb pecsét, Tamás, erdélyi vajda és szónoki főispán pecsétje 1336. évből. A pecsét kóralakú mezejének alapján egy koronás oroszlán

látható, melynek alsó testét egy reá illesztett címérpaizs fedi. A paizs alakja egy pólya, csupor sisakjának díszé: hat, egymás mellé helyezett pávatoll.

Ezen pecsét, sajátságos szerkezetével, sok félreértésekre adott alkalmat. B. Nyáry Albert, »A heraldika alapvonalaiból« című jeles művében, kettős tévedésbe esett, midőn, ezen pecsétet ismertetve, Tamás vajdát, a címérpaizs pólyája alapján,

Pecsétlajstrom, rajz után.

az Aba nemzetségből származottnak állította és a paizs tetejéből kinövő »fésűs sövényű« oroszlánt paizsörnek tartotta.

Paizstartónak mondja azt Csergheó Géza is egy hozzáim írott levelében, és rendkívülinek tartja azt, hogy a paizstartó pár év múlva, mint szabályszerű címeralak, a főhelyet foglalja el a Katyz nemzetség címérpaizsában.

E tévedés könnyen helyre hozható s a rendkívüliség könnyen megmagyarázható fentebb elmondott nézetem alapján.

E pecsétnél ugyanis két címér van egymás felé helyezve. Alól a pecsét köralakú mezején, paizs nélkül, a Katyz nemzetség ősi címere; a koronás oroszlán, s e felé van helyezve egy másik címérpaizs, az ország címéréből egy pólya s a sisakon, szintén az ország címérének sisakdíszé: a pávatoll-forgó.

Általánosan ösmeretes, hogy a magyar országcímér sisakdíszé ezen korban a pávatollforgó volt. Ezt látjuk magyar címereknél — tárgyaló címérünkön kívül — a Vigman nemzetségből származott Lőrincz vajda 1304. évi, és a Rathold nemzetségből származott Olivér tárnokmester 1347. évi és Hsvai Leustách nádor 1393. évi pecsétein, mint hatalmi jelvényeket, így közli a Zürichi címertekeres is, s így volt az kifaragva látható, a kassai székesegyház déli kapuzatán, már a XV-ik századból.

A heraldikai divat a XIV-ik század közepe felé a tollforgóknál mindinkább kiszorította a pávatollakat s strucztollakkal helyettesítette. Nagy a valószínűség, hogy Anjou-királyaink sisakdíszénél, a strucztollakból előtűnő, csőrében patkót tartó strucznaál, a tollak az ország címérének tollforgóját jelzik.

Elmondott nézetemet legalaposabban igazolja a Katyz nemzetség korra második sphragistikai emléke: ugyancsak Tamás comesnek sisakpecsége 1349-ik évből, a midőn már országbíró volt. Ezen sisakdísz: koronás oroszlán. Tehát nem pávatollforgó, s nem is valami újonnan felvett sisakdísz, mert a koronás oroszlán, ott látjuk a Tamás comes első pecsétjén is, az ország címéréből, mint méltóságának jelvényétől, félig elfedetten.

Rajesányi János pecsétmásolatai között, Tamás országbírónak még egy harmadik, 1353. évből származó pecsétét is találjuk. Paizspecsét, osztott mezővel, felül az osztási vonalból növekvő koronás oroszlán, alul háromszor osztott. Ezen címérpaizsban tehát az ősi címér, a koronás oroszlán, a méltósági jelvényével: az osztásokkal egy paizsba van foglalva, még pedig az ősi címér a főhelyen s csak másod sorban a méltósági jelvény.

A közönséges címeralaknak, mesteralakkal egy paizsban, ilyen módon való egyesítése igen régi keletű.

Azon korban, midőn a címér alak még feltétlenül nem volt paizsba foglalandó, midőn azt még a lovag zászlóján, öltönyén, sisakján viselte, a paizs prémekkel és különböző alakú és színű posztódarabokkal volt felékesítve. Mikor aztán beállott a heraldikában azon korszak, melyben a címérre nézve elkerülhetetlen kellett lett, hogy az paizsba legyen foglalva, a lovag a paizs előbbi díszét mellőzte s zászlójának jelvényét festette rá. De sokszor megtörtént, hogy a lovag

sajnálta megfosztani díszétől paizsát s ezt fogadta el állandó címerül, elhagyva zászlós jelvényét, mely mindig közönséges címeralak volt. És ezzel előállott a mesteralak, a legfiatalabb címeralak a heraldikában. Végül volt eset, hogy a lovag zászlós jelvényétől sem akart megválni, de paizsa díszétől sem, és a zászló jelvényét a paizs díszítésével egyesítette a paizsban. Ezen egyesítési mód már a XIII-ik század első negyedében is előfordul.

Ezen, már akkor szokásos módon egyesítette Tamás országbíró egy paizsban ősi címéré az ország pólyáival.

A czímer egyesítés nagy változást idézett elő a nemzeti czímer paizsalakjában. Ez ugyanis eredetileg egy egész koronás oroszlán volt. Hogy ezen czímerállat az osztásokkal megférjen, az utóbbiakkal az oroszlán alsó testét eltakarták s az ez által az osztási vonalból növekvővé változott.¹⁾ Később a heraldikai helyes érzék az osztási vonalra koronát helyezett, s ebből nőtt ki a paizs oroszlána. Ezen helyzet idővel annyira állandó lett, hogy az egész oroszlán többé elő sem fordul s a hol a paizs alakját kitöltő osztások elmaradtak is, a czímerállatot ott is koronából növekvőn ábrázolták.

Tamás országbíró fiától, Konya bántól, eddig nem ismerünk pecsétet, de unokájától, Frank comes országbírótól, kettő is maradt reánk. Az egyik az 1380-ik évből származik. Ezt a bécsi államlevéltár állította ki az eredéves kiállításon. Frank ez időben soproni főispán és községi várnagy volt, pecsété sisakpecsét, növekvő koronás oroszlánmal. A másik czímer 1401-ből való²⁾ a midőn már országbíró volt. Ez is — mint nagatyjié 1353-ból — osztott, felül az osztásból növekvő koronás oroszlán, háromszor osztott paizslábbal.

E czímerpaizsba tehát már belé foglalta országbírói méltóságának jelvényét is.

Botka Tivadar — »A heraldikai bizonyítékok« című értekezésében,³⁾ — így nyilatkozik: »a családi czímer azonos-sága vagy különbözőése egyike azon biztos érveknek, melyek segítségével a középkori magyarországi családoknak közös vérségét, vagy különbözőését, néha minden más adatok nemlétében, biztosan meghatározhatjuk.«

Botka Tivadarnak ezen állítását, a mennyiben az a családi czímer azonososságára — és nem különbözőségére — vonatkozik, a heraldikai kutatás többszörösen igazolta.

De azért ezen nézet alapján is nagyon óvatosan kell

¹⁾ Másként egyesítette a Tomaj nemzetségből származó Losonczy István erdélyi vajda 1494-ben ősi czímerével méltósága jelvényét. Ennél a pólya felett, az eredetileg ágaskodó griff, hogy az a paizsban megférjen a mezőt is helyesen töltsse ki, az osztási vonalon lépővé változott. Siebmacher 283. tbla.

²⁾ Pecsétlajstrom VII. tbla 29. szám.

³⁾ Századok, 1873. 570. lap.

eljárunk, különösen olyan régi czímereinknél, melyeknek az egyszerű czímeralakon kívül más, különösen jellemző ismertető jeleik nincsenek. Mert ha némely esetekben igaz nyomra jutunk is, a fennmaradt pecsétmaradványok sok esetben tévútra vezethetnek. Különösen veszedelmes sphragisztikai források nálunk a nagyszámban fennmaradt alispáni kiadványok a XIV-ik és XV-ik századból. Szerencsére ezen »vicecomes et quatuor judices« pecsételi legnagyobb részét homályosak, letördeltek s meg nem határozható, hogy mily sorrendben illetik külön-külön az oklevélben elősorolt hivatalos személyeket. Ezek között a legtöbb apokrif czímerkép és embléma, mert legtöbb esetben czímer nélkül találta a megyei köznemes urat az alispáni vagy szolgabíróvá választás tisztessége.

Ezeknek illusztrálására csak egy pár esetet hozok fel.

A lilium a Győr nemzetségnek közelismert ősi czímere s oly kizárólagos jellegű, hogy a magyar heraldikában nem ismerünk más családot, melynek czímerét *egy lilium* képezné, mégis a XIV-ik és XV-ik században nagyon sok azon alispáni kiadványok száma, melyeknek egyik vagy másik pecsétére a lilium van vésvé, a nélkül hogy ennek tulajdonosa a Győr nemzetség leszármazója volna.

A Szente-Mágoch nemzetség ősi czímere, minden valószínűség szerint, három rózsza volt, melyet a hazai heraldikában korán fellépő naturalisztikus irány szárákkal és levelekkel toldott meg és egy karnak a markába helyezett. Azonban ezzel egyidejűleg már mint közkedvelt embléma is el van terjedve a három rózsát tartó kar az alispáni kiadványokon, s könnyen tévedésbe esnénk, ha minden ezen symbolummal pecsételő alispánt és szolgabírókat a Szente-Mágoch nemzetségből eredőnek tartanánk.

De ezekkel szemben a Katyz nemzetség czímere, osztott alakjában, annyira jellemző és kizárólagos, hogy, még ha okleveles bizonyítékok nem jönnének is segítségünkre, a czímer-hasonlóság alapján teljes bizonyossággal állíthatnók, hogy a vingarai Geréb és a harinnai Farkas családok ugyanczen nemzetség elágazásai. Az ezen két családra vonatkozó pecsétetek és czímeretek újabb adatok ezen nemzetség czímerének nemcsak biztosabb meghatározásához, de annak teljesebbé tételéhez is.

Vingarti Geréb János, mint görgényi várnagy, 1478-ban olyan címerrel peeséte, melynek paizsalakja koronából növekvő oroszlán.¹⁾ Ugyanő 1458-ban, mint erdélyi főkapitány, osztott paizst használ, felül koronából növekvő kettős farku oroszlánnal, alul egy pólyával.²⁾ Vingarti Geréb Péter országbíró 1496-ik évből származó címérének paizslába háromszor osztott.³⁾

Harinnai Farkas Tamás, a székelyek alispánja és görgényi várnagy 1493-ban,⁴⁾ még messzebb megy a hagyományok útján, a mennyiben címerpaizsát egészben két rövid pólya foglalja el, s csak a sisakdísz növekvő oroszlánra emlékeztet az ősi címerre.

Végül Harinnay Krisztina 1634-ből származó címere⁵⁾ hasonló Frank országbíróéhoz, háromszor osztott paizsláb felett növekvő koronás oroszlán, háromszorosan osztott farkkal.

Ezen ősi nemzetségi címer színeit azon címeradomány tartotta fenn, melyben Kanizsai Dorottya részesült II. Lajos királytól 1519-ik évben. Az adományozott címer: veres paizsláb felett, melyben ezüst pólya van, kék és aranyban hasított, elől befelé fordult, — arany koronából növekvő koronás arany oroszlán, hátul: fekete, szárnyas saskláb. E címer tulajdonképpen a vingarti Geréb és a Kanizsai családok, vagyis a Katyz és Osl nemzetségek címereinek összetételéből áll.

Kanizsai Dorottya, előbb Geréb Péter nádor, utóbb Perényi Imre nádor özvegye volt. B. Nyáry, »Heraldikájának« 131-dik lapján, ezen címert a Kanizsai, Geréb és Perényi címerekből összeállítottnak tartja, hol a koronából növekvő koronás oroszlán a Perényi címerből lenne átvéve. E felfogás szerintem téves, mert igaz, hogy a Perényiek bővített, négyelt címerében, a 2-ik és 3-ik mezőben van néhol koronás oroszlán, de az oroszlán egész alak, nem növekvő és ezen mező színe veres, és máskülönben is a család ősi címeralakja, a két szárnyas saskláb közé illesztett, hosszúszakállas és hajfomatos

¹⁾ Teleky Itár II. 36.

²⁾ Siebmacher, 195.

³⁾ Orsz. Hár, peesétek mutatója XII. tb. 52. szám.

⁴⁾ Teleky Itár. II. 191.

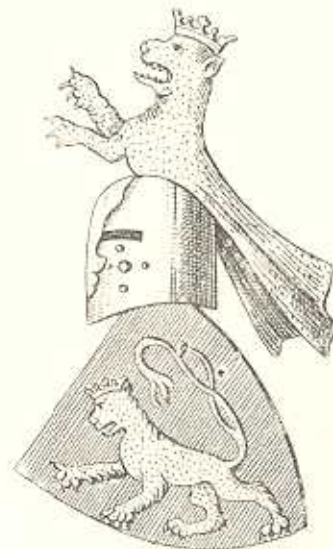
⁵⁾ Turul, VII. 109.

emberfő, annyira jellemző e családra nézve, hogy a ki a Perényiekkal való összeköttetést címerpaizsában jelezni akarta, okvetetlen ezen ősi részletet vette volna fel, nem pedig a későbbi lényegtelen bővítést.

Az elősorolt heraldikai bizonyítékok alapján, a Katyz nemzetség rekonstruált címere a következő: kék paizsban, koronás arany oroszlán; sisakdísz: a paizsalak, növekvőn, takarók: kék, arany.

Nem lehetetlen, hogy a Katyz nemzetségnek voltak olyan elágazásai, melyek az itt meghatározott nemzetségi címerektől eltérő címereket használtak, de tekintetbe kell vennünk részben azt, hogy ezen eltérő címerek korra sokkal fiatalabbak a heraldikai bizonyítékokul felhasznált régi peeséteknél, részben azon heraldikai érzékhiányt is, mely nemzetünknel minden korban észlelhető volt. Ékesen szóló tanúságai ennek vegyes házbeli királyaink címeradományai, hol nem egy példa mutatja, hogy egyes családok, tetszetősebb címer után vágyva, vagy egy-egy személyes vonatkozású fegyvertény megörökítése végett, könnyelműen elhagyták ősi, egyszerű nemzetségi címereiket.

Ez újabb keletű eltérések, nem csökkentik a régi, egybevágó adatok értékét.

IV.

Folytatólagosan szükségesnek tartom elmondani nézeteimet, ezen — hazai heraldikánkra nézve első rangú fontosságú — nemzeti címerek tanulmányára vonatkozólag.

Azon két nemzeti címmel együtt, melyeket az előadottakban tisztázni igyekeztem, az eddig kétségtelenül meghatározott címerek száma huszonhárom. Ezek is csaknem mind ősméretesek voltak már egy évtized előtt is, sőt B. Nyáry Albert »A heraldika vezérfonalában,« bár kevesebb kritikával, másfél évtizeddel ezelőtt, csaknem ugyanannyit sorolt fel.

Az ismert címerek ezen csekély számával szemben, dr. Wertner Mór »A magyar nemzetségekről« írott kétkötetes munkájában részint okleveles adatok, részint krónikások után több mint 230 nemzetséget említ.

E két számot egybe hasonlítva, önkénytelen e két kérdés merül fel előttünk. Mi az oka annak az aránytalanságnak, a mely az ismert nemzetségek száma s az ismert nemzeti címerek száma között fennáll? És mi az oka annak, hogy a nemzeti címerek kutatásában, — dacára annak, hogy heraldikai társulatunk majd két évtized óta fejleszti a hazai heraldikát, — ott vagyunk, a hol évekkel ezelőtt, semmi új felszínre nem jő, s az ismerteken túl minden kutatás fennakad?

Ennek magyarázata — nézetem szerint — első sorban, az árpád kori hadviselés rendszerében, másod sorban az azon korbéli törvénykezés módjában keresendő.

Árpádházi királyaink hadviselési rendszere, — a mint azt dr. Pauler Gyula több rendbeli jeles munkálataiban¹⁾ leírja, — a következő volt. A király hadseregét a vármegyei hadseregek képezték, melyek a király parancsszavára, a főispán vezérlete alatt, fegyverbe állottak. »Ha a király seregét akart gyűjteni, — írja freisingeni Ottó püspök, — az ispánok mind, ellenmondás nélkül, egy seregbe gyűlnek. A parasztok közül, kik falun laknak, minden tizedik vagy nyolczadik, vagy ha

¹⁾ Dr. Pauler Gy.: Az Árpádház története, II kötet. Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII században. Hadtörténeti közlemények, I. kötet.

szükséges, még ennél is több ember kél fel mindennel felszerelve; míg a többi, hogy a földet művelje, otthon marad. Kik pedig a vitézlő rendből valók, csak a legsúlyosabb okoknál fogva mernek otthon maradni.«

»A vitézlő renddel, — jegyzi meg Pauler, — Ottó püspök kétségtelenül a várjobbágyokat, főleg pedig a nemességet akarja jelölni.«

A szegényebb nemesség tehát, a megyei csapatokkal együtt, a főispánok vezérlete alatt vett részt a hadjáratokban.

A XII-ik század folyamán, az idegen nemességű előkelő lovagok mindinkább nagyobb számban jöttek be az országba, hol őket a király szívesen fogadta, nagy birtokokkal ajándékozta meg, s ezeknek már utódaik megmagyarosodván, hasznos és előkelő tagjai lettek a nemzetnek s a törzsökös magyar főnemességgel együtt osztozkodtak az ország fömúltóságain.

Ezen jövevény lovagok s a magyar főnemesség együtt képezték II. Gejza király idejében a királyi zászlóaljot, vagyis Ottó püspök szavai szerint: »a vendégek és azok, kiket főbéknek neveznek, a király körül csoportosulnak, s ez csak az előkelőbbeknek nyújtott kedvezmény volt, hogy nem a megyei ispánok, hanem közvetlen a király zászlója alatt mentek háborúba.«

Még a magyarok fegyverzetéről írott szavait idézem freisingeni Ottó püspöknek, hogy hű képét lássuk az árpád kori magyar hadseregnek: »Fegyverzetük silány. Csak a vendégek, jövevények, kik nálunk nagy számmal vannak, vagy azok ivadékaik, vagy a kik tőlük tanultak, képeznek kivételt s csak a jövevények és nagyobb urak utánoznak bennünket, forgatják a fegyvert úgy mint mi, és viselnek ragyogó fényes fegyverzetet.«

Egyrészt tehát a megyei hadak, élükön a vármegyei ispánnal, soraikban a szegényebb nemességekkel, kiknek öltözete, fegyverzete silány, másrészt a királyi csapat, gazdag főurak, kiki saját csapatja élén, fényes fegyverzetben, címeres paizsával és címeres zászlójával.

Mert hiszen a címeres zászló nem hiányozhatott hadviselés idejében.¹⁾

¹⁾ Fejér: Cod. dipl. V. 2: 170. Nyáry: I. m. 147.

És most, ha sorba vesszük eddig ismert nemzeti címereinket, felelevenül emlékezetünkben a fényes királyi csapat, mely közvetlen a király vezérlete alatt küzdött. Ott látjuk közöttük a külföldi lovagok címereit csaknem teljes számban, a Balogh, Buzád, Guthkeled, Győr, Héder, Hermann, Hunt-Pázmán, Ják, Keled, Nagymartoni, Rathold nemzetségeket s ott látjuk a magyar főnemesség kiválóbbjainak: az Abáknak, Ákosoknak, Chikoknak, a Káta, Katyz, Póki s Tomaj nemzetségnek ősi címereit. És mindezek a legegyszerűbb címeralakok. Ha mesteralak, ezölöp, ék, vagy négyelés, ha természetes alak, egy oroszlán, sas, sárkány, grif, vagy rózsza és lilium, hogy az a zászlón zavart ne okozzon, messze feltűnjék s átba igazítsa a hozzátartozókat.

Ezek felsorolásával egyszersmind kimerítettük, eddig ismert nemzeti címereink sorozatát is, — a miből önként következik, hogy mi nemzeti címereink közül, az Árpád-korból, kizárólag csak a beköltözött idegen lovagok s a hazai főnemesség címereit ösmerjük, kik hadjáratokban saját zászlójuk alatt vezették csapataikat s a kik egyúttal a belkormányzatban az ország legfőbb hivatalait és méltóságait töltötték be.

A köznemességnek nem volt alkalma a harsztóeren saját zászlója alatt küzdeni s a hazai jogszokások sem éreztették velök címeres pezséjtök hiányát, mert hiszen közhitelü okmányt saját pezséjtük alatt ki nem állíthattak. Mindezekből méltán következtethetjük azt, hogy ezen alsóbb nemességnek — bár tulajdonnevek nem létében legtöbb esetben szintén »de genero« jelzővel jelezte hovátartozását, — mivel sem a hadban, sem a közéletben a címer hiányát nem érezte: *címerre e korban nem is volt.*

Erre enged következtetnünk a mohácsi vész előtti címeradományozások nagy része. Körülbelül kétszázra megy azon mohácsi vész előtti címeradományozások száma, melyeket részint eredeti armálisok, részint másolatok s levéltárakban feljegyzett utalások őriztek meg számunkra. Ezen címeradományok csak egy-két esetben voltak nemesítéssel összekötve. Valamivel nagyobb azok száma, hol régi címer lett megerősítve vagy bővítve. A legtöbb esetben már régi, pár százados nemes

családoknak adományozott új címer: a király, és közöttük több olyanak, melyeknek egyik vagy másik nemzetségből való leszármazását oklevelekkel hitelesen tudjuk bizonyítani.

De erre enged következtetnünk azon jelenség is, hogy a genusokból származó köznemes családok címerei, többnyire újabb keletűek, ritkán vihetők a XIV-ik századig is vissza s ezek közül is alig akad egy, kettő, mely egységes közös címeralakra visszavezethető volna. Ennek példájául csak a Bö nemzetség ágazatait hozom fel. A Messer István címere 1402-ből medvefő¹⁾; a laki Thúz Oswald címerpaizsa, — ugyancsak a XV-dik századból — osztott, felül az osztási vonalból növekvő grif, alól leveles korona²⁾; Thúz János Szlavónia bánjéé, 1469-ből, repülésre kész sas³⁾; Kürtössy Istváné 1661-ből: kettős farkú oroszlán, első karmaiban kifelé fordult holdsarlót tart, sisakdísz: növekvőn.⁴⁾

Az egységes címeralakra visszavezethető kivételes eset illusztrálására a Divék nemzetség egységes címerét említem, mely kék paizsban, zöld alapon, zöld lombos fa alatt lépő fekete medve. Szerkezete Zsigmond király címeradományaira emlékeztet, legrégebb adat róla Ujfalussy Jóna pezséjtje 1424. évből.⁵⁾ Felemlítem még a Hanva nemzetség címerét, melyet az ezen nemzetségből eredő családok csaknem kivétel nélkül használtak és ma is használnak: veres vagy kék paizsban, zöld alapon szöllőtöke, melyre bakkecske ágaskodik.

Végre erre enged következtetnünk az egész magyar heraldikán végig húzódó azon tapasztalat, hogy a magyar nemesség a címer iránt sohasem volt fogékony, még akkor sem, midőn már joga és alkalma lehetett volna, törvényes erővel bíró jogügyleteket saját pezséjtjével hitelesíteni. Összes törvénykönyveinkben nincsen egyetlen címerjogra vonatkozó, vagy azt szabályozó törvényezikk.

Hiszen Verbőczy Hármaskönyve a XVI-ik század elején, akkor, mikor külföldön a címerajándékozások és átruházá-

¹⁾ Bécsi államlevéltár pezsétei között az ezredéves kiállításon.

²⁾ Ötvös műkiállítási katalóg.

³⁾ Orsz. Itár 16,792.

⁴⁾ Dókus gyűjtemény 8.-A.-Ujhelyben.

⁵⁾ Turul: V, 212. l.

sok, a címereleadás és vétel iránti egységesség, s a címertörölések miatt folytatott perek gyakorta előfordultak, s midőn a festő művészet jelesei, minők: Wohlgemuth Mihály (1434—1519.), Dürer Albert (1471—1528.), Grien-Baldung János (1476—1545.), id. Cranach és mások s a művészi ipar kiválóbbjai, egymással versenyezve azon törekedtek, hogy a címertörölés mezején valami kiválót alkossanak, azt hirdette, »hogy a címertörölés a nemességnek nem lényeges kelleke, de ha van, annak előnyére szolgál.«

Ez magyar jogi szempontból — hol címertes hűbértörölések nem voltak — nem is lehetett másképpen, de a nagy törvénytudó eme szavai: »Nobiles si etiam seu insignia nobilitaria, aut literas super armorum figuris et collationibus editas non habent« ... világosan bizonyítja, hogy még ezen korban is voltak ősnemes családaink, melyeknek nem volt címertörölésük.

Az elmondottak alapján tehát azon következtetésre jutunk, hogy nemzeti címereink kutatásánál a nagyobb munkán túl vagyunk, de ezzel korántsem azt állítom, hogy munkánkat befejeztük. Vannak egyes nemzetségeink, minők az Ákos, Borsa, Boksa, Drusma, Szent-Mágoes, melyeknek ősi címerei, ha nem is kétségtelen bizonyossággal, de heraldikai feltevések alapján, már ma is megfejtethők. Megfejtésüket más alkalommal fogom megkísérteni. Vannak ismét mások, minők a Beese-Üregör, Bor, Kean, Kemény, Monoszlói, Zách s még néhány; a külföldiek közül a Ludán, Tybold nemzetségek, melyeknek már a legrégebbi időkben voltak zászlós címereik, ezek még felkutatásra és meghatározásra várnak. És viszont vannak számos pecséteink, a XIII-ik, de különösen a XIV-ik századból, melyeknél tulajdonosaiknak származását és hovatartozását ma még nem ismerjük, de nincs kizárva a valószínűség, hogy ezek egynémelyike, újabb kutatások alapján, nemzeti címereink közé lesz sorozható.

A nemzetségek multjának, leszármazásának, elágazásainak kikutatása és tisztázása körül genealogusaink, — mióta a heraldikai és genealogiai társulat megalakult, — nagy eredményeket értek el. A társulat közlönyének, a »Turulnak« füzetében, gyakran találunk közleményeket egyik vagy másik nemzetséges leszármazásáról. Dr. Wertner Mór két kötetben

állította össze a magyar nemzetségekre vonatkozó adatokat. Jeles munkájának nagy hátránya, hogy könyve, címéhez híven, csak a XIV-ik század közepéig terjeszti művét, legtöbb esetben akkor hagyja félben a leszármazásokat, midőn az egyes nemzeti ágazatok már állandóbb családnevekre tettek szert. Végül a szakközönség most várja dr. Karácsonyi János jeles tollából az akadémiától pályakoszorózott genealogiai művét, a magyar nemzetségek történetét.

Ily tömeges és eredményes genealogiai kutatásokkal szemben, a heraldikai eredményeket is joggal várhatjuk és feltételtehetjük, s legfőbb óhajom az, hogy ezen székfoglaló értekezésem, e tekintetben rövid időn a túlhaladott, elévült munkálatok közé soroztassék!

Bevégezve előadásomat, engedje meg a tekintetes Akadémia, hogy rövid szavakban kifejezhessem hálás köszönetemet azon kitüntetésért, mely engemet ért akkor, midőn levelező tagjainak díszes sorába megválasztani kegyes volt. Nagy jutalom volt ez szerény irodalmi munkásságommal szemben.

Bár nagy ígéreteket már nem tehetek, mert előrehaladt korom már nem az a kor, a mely, az elismeréstől újabb erőt nyerve, újabb, maradandóbb, értékesebb alkotásokra lelkesül; de még elég erősnek érzem magamat arra, hogy azon szerény munkásságot, melyet eddig egyedül lelkem ösztönéből folytattam, ezután kötelességemnek ösmerjem.

Köszönetemet fejezem ki végül nagyon tisztelt hallgatóimnak, kik engemet előadásom folyamán az ősmagyar heraldikának eredetéhez visszavezető, nagyon érdekes, de még mindig homályos útjain végig kísérték s nagyrabecsült figyelmiükkel megajándékoztak!